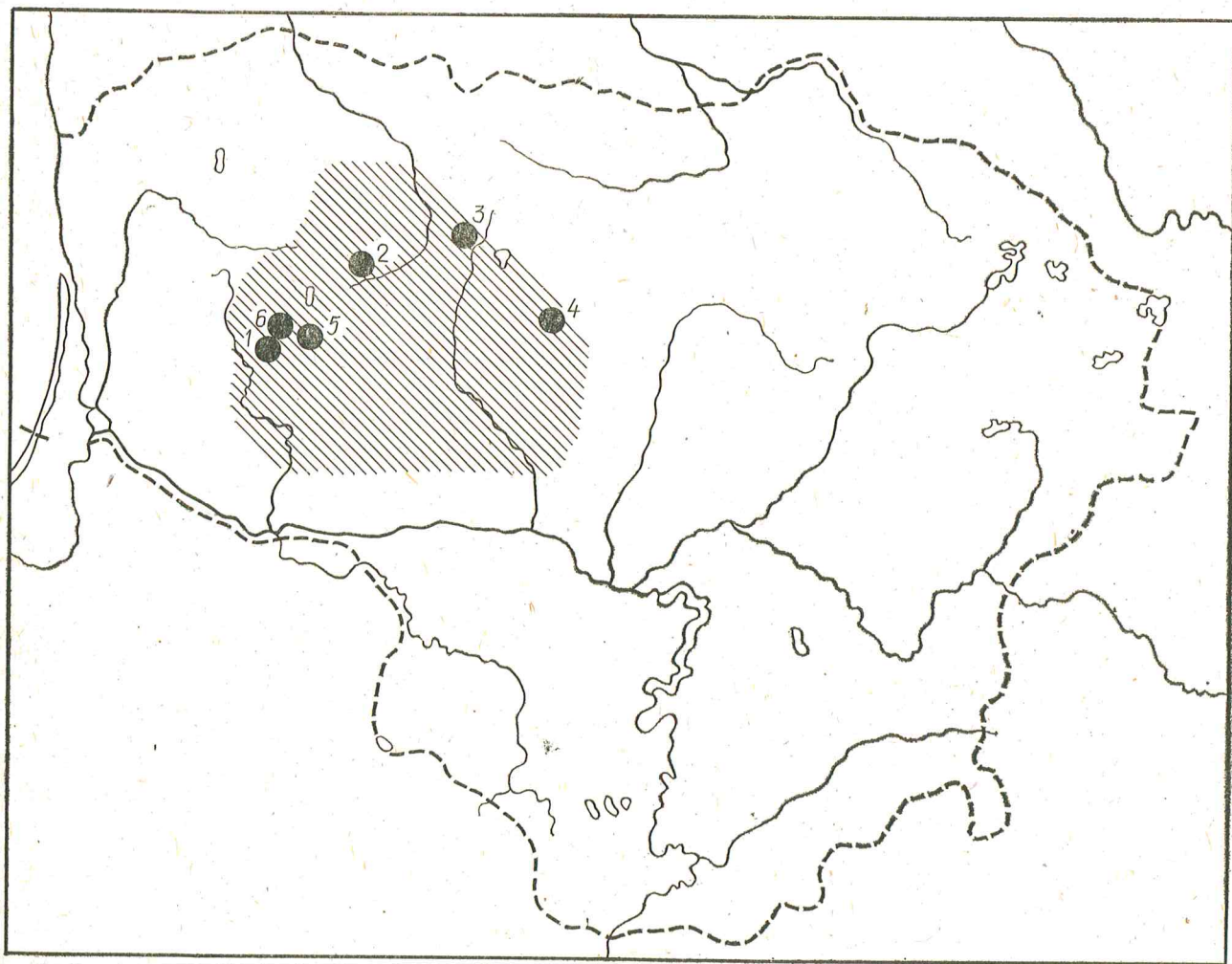

PRATARME

Mūsų eros pradžioje Lietuvos gyventojai išmoko iš baltų rūdos lydėti geležį, pradėjo plačiai vartoti vietos kalvių nukaltus geležinius įrankius. Jiems tobulėjant, gerėjo žmonių gyvenimo sąlygos, daugiau buvo pasigaminama maisto. Todėl gana intensyviai augo krašto gyventojų skaičius. Gerokai daugiau iš šio laikotarpio yra ir archeologinių paminklų. Ypač gausu V—XIII a. pilkapynų ir plokštinių kapinynų. Nemaža jų jau kasinėta archeologų. Tyrinėjimai ne tik atskleidžia to meto materialinės kultūros raidą, bet rodo ir jos įvairumą. Laidojimo papročių ir drabužių, papuošalų bei vartotų įrankių lokaliniai skirtumai leidžia kalbėti apie tam tikras etnografines-kultūrinės sritis. Dauguma šių V—VI a. susidariusių sričių su būdingais laidojimo

papročiais ir įkapių kompleksu, nors pamažu ir keitėsi, išliko iki pat XII a. pabaigos. Todėl jas galime sieti su IX—XIII a. rašytiniuose šaltiniuose minimomis baltų gentimis.

V—VI a. viena iš tokių sričių susidarė dabartinėje centrinėje Žemaitijoje — tarp Varduvos ir Jūros vakaruose bei Dubysos ir Sušvės rytuose ir išsilaikė iki pat XII a. pabaigos (pav. 1). Spėjama, kad ją paliko žemaičių protėviai (Тавичюс А., 1968; LAA, t. 3, p. 16, žemėl. 9 : 4; Tautavičius A., 1981). Čia gyvenusių žmonių mirusiųjų laidojimo papročiai ir kai kurie materialinės kultūros bruožai pažįstami iš tyrinėtų Maudžiorų, Kelmės raj., Šarkų, Šilalės raj., Sauginių, Šiaulių raj., bei iš dalies kasinėtų — Kairėnėlių, Radviliškio raj., kapinynų. Tolimesnė

1 pav. Knygoje nagrinėjami paminklai: 1 — Sarkai, 2 — Maudžiorai, 3 — Sauginiai, 4 — Kairėnėliai, 5 — Požerė, 6 — Kaštaunaliai (užbrūkšniuota spėjama senoji žemaičių teritorija)

papročių ir kultūros raida pasekama iš Kaštūnalių ir Požerės (Paežerio) kapinynų VII—VIII a. medžiagos. Visų šių paminklų tyrinėjimų duomenys ir skelbiami knygoje. Straipsnių autoriai (jie ir tyrinėjimų vadovai) aptarė paminklų topografinę padėtį, supažindino su tyrinėjimų apimtimi, laidosena, radiniais, aptarė jų paplitimą, chronologiją, ryšius su gretimomis sritimis. Iš tikrųjų tai pagrindinis šaltinis tolesniems V—VIII a. žemaičių kultūros tyrinėjimams. Lieka neskelbta tik Pagrybio, Šilalės raj., 1980 m. pradėto kasinėti kapinyno medžiaga ir Zastaučių, Mažeikių raj., V—VI a. kapinyno tyrinėjimų duomenys.

Kai kuriuos senosios žemaičių kultūros bruožus atskleidžia istorijos m. daktarės R. Volkaitės-Kulikauskienės straipsnis apie vieną iš šiuose kapinyuose randamų galvos papuošalų, A. Merkevičiaus straipsnis apie kapuose aptinkamų žalvarinių papuošalų metalo sudėtį ir istorijos m. kandidato J. Stankaus straipsnis apie to meto žemaičių kalvystę.

Knygoje skelbiama ir iš šių paminklų sukaupta antropologinė bei odontologinė medžiaga. Doc. G. Česnys bene pirmasis iškelia ir žemaičių etnografinės srities gyventojų genezės klausimą. Archeologai iki šiol aptarė tik jos arealą, susidarymo laiką ir kultūros raidą V—XII a., o išsiskyrimo priežastys tebėra nenagrinėtos.

Archeologiniai duomenys leidžia pritarti G. Česnio minčiai (žr. šios knygos p. 144—145), kad I—IV a. pilkapių sritis, apėmusi nemažą dalį Žemaitijos ir šiaurės Lietuvą bei pietų Latviją (LAA, t. 3, žemėl. 7:3), susidarė veikiamą pajūrio kapų su akmenų vainikais. I tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje centrinė ir šiaurinė Žemaitijos dalis buvo retai gyvenama, matyt, sudarė brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo vakarinį kraštą. To laikotarpio kapų iš šios teritorijos nežinome, nėra ir antropologinės medžiagos. Mūsų eros pradžioje paplito paprotys mirusiuosius laidoti nedegintus nuo 4—6 iki 10—12 m skersmens supiltuose iš žemės pilkapiuose, kurie buvo apjuosti didelių akmenų vainikais. Mirusieji būdavo įkasami į sampilą, kartais guldyti ant nejudinto grunto po sampilu arba nejudintoje žemėje iškastoje duobėje. Viename pilkapyje įvairiose vietose ir gylėje būna palaidoti keli mirusieji. Iš įkapių matyti, kad paprotys laidoti pilkapiuose Žemaitijoje nusistovėjo I a. pabaigoje (Vienragiai, Plungės raj., Kybartiškė, Šiaulių raj., Sandrausiškė, Raseinių raj.). Toliau į rytus jis plito II—III a. (Pajuostis ir Pakalniškiai, Panevėžio raj., ir kt.).

Seniausi Žemaitijos pilkapiai turi nemažai bendrų bruožų su pajūrio srities to paties laikotarpio pilkapiais ir kapais su akmenų vainikais. Egliškių ir Padvarių pilkapių, Kretingos raj., tyrinėjimai parodė, kad čia būta ne tik kapų su

akmenų vainikais (Kurmaičiai, Kretingos raj.), bet ir pavienių pilkapių, kuriuose jau paskutiniaisiais amžiais pr. m. e. mirusieji laidoti nedeginti (Grigalavičienė E., 1979, p. 32; Jablonskis I., 1980, p. 47—48). Žemaitijos pilkapiai, kaip ir pajūrio srities kapai, kartais turi besijungiančius akmenų vainikus. Tai pastebėta Vienragiuose, Plungės raj. (Michelbertas M., 1978, p. 119; 1980, p. 113), Visdergiuose, Šiaulių raj. (Dowgird T., 1888), ir net toliau į rytus — Plaučiškiuose, Pakruojo raj. (Patkauskas S., 1980, p. 51). Pajūrio srityje prie pilkapio akmenų vainiko, pvz., Padvariuose (Jablonskis I., 1980, p. 46) arba prie suaugusio mirusiojo kapo akmenų vainiko (Kulikauskas P., 1968, p. 35) kartais būna sudėtas mažas akmenų pusratis — pusvainikas. Panašiai ir Žemaitijos pilkapių akmenų vainiko išorėje pasitaiko dar vienas ar keli pusraciai. Juos turėjo Pavėkių, Šiaulių raj., pilkapiai Nr. 4 ir 15 (Михельбергас М., 1968, c. 41), Akmenių, Kelmės raj., pilkapiai Nr. 2, 4 (Михельбергас М., 1968, c. 41—42).

Daug bendrų bruožų turi pajūrio srities kapų su akmenų vainikais ir Žemaitijos pilkapių mirusiųjų įkapės. Ir vienur, ir kitur į kapus dedamos ietys su įmoviniais antgaliais, bendra abiem sritims būdinga vyrų įkapė — įmovinis kirvis. Ir vyrai, ir moterys puošėsi panašiomis antkaklėmis kūginiais galais, laiptelinėmis segėmis, rečiau — ritiniais smeigtukais ir kt. Dauguma su drabužiais nesusijusių įkapių buvo dedama prie galvos.

Paminėti, taip pat neišvardyti bendri laidosenos ir materialinės kultūros bruožai ir leidžia pritarti G. Česnio nuomonei, kad Žemaitijos ir šiaurės Lietuvos bei pietų Latvijos I—IV a. pilkapių kultūra galėjo susidaryti, I a. į šią retai gyvenamą sritį atsikėlus giminingoms gyventojų grupėms iš Lietuvos pajūrio. Jie atnešė čia kai kuriuos mirusiųjų laidojimo papročius bei kitus bendrus kultūros bruožus, paveikė, matyt, senuosius vietinius brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojus. Susiliejus jų kultūrai (o gal ir kalbai), pajūrio gyventojai nutolo nuo pajūrio srities, sudarė II—IV a. pilkapių kultūros sritį, kuri V—VI a. suskilo į mažesnes kuršių, žemaičių, žiemgalių ir sėlių genčių gyventas sritis.

Šią hipotezę, atrodo, paremia ir kalbiniai duomenys. Pastaruoju metu prof. V. Mažiulis iškėlė mintį, kad ne tik kuršių, bet ir žiemgalių bei sėlių kalbose yra vakarų baltų kalbos elementų (Мажюлис В. П., 1981). Juos ir galėjo atsinešti mūsų eros pradžioje į šią sritį iš Lietuvos pajūrio atėję žmonės. Lietuvos pajūrio I tūkstantmečio pr. m. e. antros pusės gyventojų kultūra turi daug bendrų bruožų su Sembos. Todėl spėjama, kad šioje srityje iki mūsų eros pradžios gyveno grupė vakarų baltų genčių (Grigalavi-

čienė E., 1979, p. 39—40). Šių ateivių Kurše, matyt, buvo daugiausia, ir jie lėmė vėlesnės kuršių kalbos artimumą prūsų kalbai. Tuo tarpu į sritį, kurioje vėliau susidarė žemaičių gentys, šių ateivių pateko kiek mažiau. Jų palikti ryškūs vakarų baltų kalbos pėdsakai lingvistų dabar laikomi kuronizmais, likusiais lietuviams XII—XIV a. asimiliavus kuršius. Iš tikrųjų nemaža jų dalis į žemaičių tarmę pateko, matyt, dar mūsų eros pradžioje, tuo pačiu metu kaip ir į žiemgalių bei sėlių kalbas, tada, kai visų šių genčių protėviai turėjo dar bendrą kultūrą ir tikriausiai mažai skyrėsi vieni nuo kitų.

Žemaičių, kaip ir žiemgalių, sėlių bei kuršių, gentys ar bent jų sąjungos susidarė ir ryškiau jų kultūra išsiskyrė tik V—VI a., suskilus pilkapių kultūros sričiai į mažesnius kultūrinius-etnografinius vienetus. Turbūt todėl pilkapius palikusią žmonių dar negalime vadinti žemaičiais, žiemgaliais, sėliais ar kuriuo kitu vardu.

Kodėl didelė I—IV a. pilkapių kultūros sritis suskilo į mažesnes? Kodėl išnyko paprotys mirusiųosius laidoti pilkapiuose? Kodėl IV a. pabaigoje—V a. pradžioje centrinėje Žemaitijoje, o kiek vėliau ir likusioje teritorijoje jie imti laidoti plokštiniuose kapuose (panašiai kaip ir dabar tiesiog lauke iškastose duobėse)? Šis paprotys, kaip jau minėta, plito ir toliau į rytus. V—VI a. pilkapiai išnyko ir vėliau sėlių bei žiemgalių gyventoje teritorijoje. Kodėl tuo metu keitėsi ir papuošalai bei jų nešiojimo būdas (vyrai dažniau ėmė drabužį segti sege, o moterys — 1 ar 2 smeigtukais ir kt.)? Kodėl susidarė kelios mažesnės, nors giminingos, bet ir skirtingų bruožų turinčios kuršių, žemaičių, žiemgalių ir sėlių kultūrinės-etnografinės sritys, išlikusios

nuo V—VI a. iki XII a. pabaigos? Į šiuos klausimus dar neturime patikimesnio atsakymo.

Doc. G. Česnys (žr. šios knygos p. 145) spėja, kad taip atsitiko, V a. į pilkapių sritį iš rytų prasiskverbus didesnei ar mažesnei naujų giminingų gyventojų grupei, kuri atnešė naujus laidojimo papročius bei materialinės kultūros bruožus ir susiliejo su senaisiais gyventojais. Taip susidarė žemaičių (taip pat, matyt, ir žiemgalių, sėlių bei kuršių) gentys. Hipotezė grindžiama tuo, kad V—VI a. žemaičių kapinyuose randama dviejų tipų kaukolių. Vienas iš jų artimesnis pajūrio sričiai, kitas — rytų baltams.

Archeologijos duomenimis šios hipotezės dar negalime paremti. V—VI a. žemaičių kultūroje iki šiol negebėjome išskirti laidosenos ir materialinės kultūros bruožų, kuriuos galėtume sieti su centrinės Lietuvos TSR dalies IV—V a. kultūra. Dviejų tipų kaukolės V—VI a. ir vėlesniuose žemaičių kapuose yra nebūtinai naujos — V a. — migracijos rezultatas. Vadinamojo rytinio tipo žmonės (palikę brūkšniuotosios keramikos kultūrą) iki mūsų eros pradžios gyveno centrinėje Žemaitijos dalyje bei šiaurės Lietuvoje. Matyt, jie, mūsų eros pradžioje susimaišę su ateiviais iš Lietuvos pajūrio, išliko iki I m. e. tūkstantmečio vidurio ir vėliau.

Taigi I—IV a. pilkapių kultūros suskilimo V—VI a. į kuršių, žemaičių, žiemgalių ir sėlių kultūras priežastys tebėra nenustatytos. Tikimės, kad paskelbta tyrinėtų V—VIII a. žemaičių kapinynų medžiaga — pagrindinis šaltinis jų kultūrai ir fiziniam tipui pažinti — padės išspręsti šį svarbų žemaičių etnogenezės klausimą.

A. TAUTAVICIUS